

Bygge- og buskikk på Romerike på 1800-tallet

Skrevet av Jan Erik Horgen

På 100 år fra tidlig på 1800-tallet til tidlig på 1900-tallet endret husa i det romeriske kulturlandskapet seg mye. I første halvdel av 1800-tallet hadde de fleste gardene og plassene tømrete, umalte hus, og på gardene var det mange hus. Utenom gardene og plassene var det få hus. Rundt år 1900 hadde gardene jamt over færre og større hus, ofte panelt og malt i forskjellige farger. Plassene var atskillig færre enn 50 år før, men de som fantes, hadde fortsatt små og få hus. De første tettstedene var bygd rundt stasjoner, vegkryss og nye industrier med nye typer hus. Denne store endringa i byggeskikken medførte også endringer i buskikken, i bruken av husa. Disse endringene hang sjølsagt sammen med endringer i størrelsen på hussamfunnet, i klesskikk, matskikk, omgangsformer og bygdestyre – endringer som omtales i andre artikler i denne boka, og som kan ses i sammenheng med denne artikkelen.

Byggeskikken

"Gamle hus" sier vi, og tenker på hus fra 1970-80-åra. Men hva med hus fra 1870-80-åra? "Riktig gamle hus"? Jo, riktig gamle eller ordentlig gamle eller noe slikt.

Romerike er rikt på slike riktig gamle hus. I hver bygd står det hundrevis av hus som er mer enn hundre år gamle. En del hus er også mer enn 200 år gamle, og noen ganske få mer enn 300 år, altså bygd på 1600-tallet. Det store flertallet av riktig gamle hus er likevel bygd på 1800-tallet. I de harde åra først i hundreåret ble det ikke bygd mye, men fra 1820-åra kom det fart i husbygginga. På de aller fleste gardar og plasser på Romerike ble det bygd nye hus i løpet av 1800-tallet.

De store gardbygningenes hundreår

Hovedbygningen på Nordre Fenstad i Nes er en fin representant for de store gardbygningene på Romerike, istandsatt slik at den fikk Fortidsminneforeningens arkitekturvernpris for noen år sia. Det er en toetasjes midtkammerbygning, som finnes i alle Romeriks-bygdene, men flest på Øvre Romerike. Foto: Anders Henriksen. (Side 232 i boka)

Dette var de store gardbygningenes hundreår. Bøndene var nå stort sett blitt sjøleiere og inntekter fra skog og etter hvert fra et salgslundbruk ga midler til å bygge store hus. Disse husa var nok først også knyttet til prestisje og uttrykk for ønske om å vise sin stand og stilling. Men etter hvert ble det så mange store gardbygninger at en må kalle det en byggeskikk.

Er det nå noe som særmerker romerisk byggeskikk, er det de mange store gardbygningene bygd mer eller mindre over samme lest. Store gardbygninger finnes i alle østlandske bygdelag, men vi kan kanskje finne særdrag ved de romeriske bygningene og derfor kalle det en romerisk byggeskikk.

Husmannsplassenes hundreår

1800-tallet var også husmannsplassenes hundreår. Det ble bygd hundrevis av nye plasser, og på eldre plasser ble det bygd nye hus. De aller fleste plassene hadde bolighus med to eller tre rom, ganske små hus som før hadde vært vanlige også på gardene. Ennå midt på 1800-tallet var disse to-tre-roms husa så vanlige over heile Østlandet at Norges første bygdeforsker, Eilert Sundt, kalte dem "akershusiske stuer" ettersom han fant dem over heile daværende Akershus stift, det vil si heile Sørøst-Norge.

Akershusisk stue har blitt stående som en betegnelse på hus med to eller tre rom, med inngangsdør rett inn i det største rommet og med ett eller to rom ved sida av det største. På 1600-1700-tallet var dette den vanligste hustypen på gardar og plasser på Romerike. På noe større gardar kunne det være to-tre slike hus, kanskje sammenbygd, mens på plassene var det gjerne bare ett bolighus. Da bøndene på 1800-tallet begynte å bygge større hus, ble det fortsatt bygd slike hus på plassene. Erttertida har derfor gjerne forbundet slike små hus med husmannsplasser, som husmannsstuer. I 1850-60-åra bodde flertallet av romerikingene i slike små hus. Mange av disse husa var da forholdsvis nye hus, og sjøl om tømmeret de var laftet opp i, kanskje var grannere enn tømmeret i større hus, var disse husa like gode som andre nye tømmerhus. Vår forestilling om husmannsstuene som dårlige hus skyldes sjølsagt at de som huskes fra 1900-tallet ikke lenger var nye hus og kanskje slettere vedlikeholdt enn større hus. Sjølsagt fantes det kvalitetsforskjeller på hus da som nå, men dette hang nødvendigvis ikke sammen med størrelsen på husa. Det var nok mange som hutret seg gjennom kalde vintre i både små og store hus.

*Vesethaugen i Fenstad, Nes, er et ettromshus, satt opp i 1890, bebodd til 1950-årene, og nylig istandsatt. Huset er innredet omtrent slik det var da siste beboer bodde her.
Foto: Eva Nordby 2016.
(Side 240 i boka)*

Nye typer uthus

På 1800-tallet ble også bygd nye uthus på de fleste gardar og plasser på Romerike. Tømmerfjøs – og de fleste fjøsa var laftet opp i tømmer – måtte gjerne skiftes ut i hver generasjon. Råluft og gjødsel tæret hardt på tømmeret i hus for både store og små krøtter. Derfor var fjøsa gjerne egne, frittstående hus som kunne skiftes ut uten at en måtte skifte en heil tømmerlåve. Stallen til hestene holdt seg bedre, og derfor kunne hestestallen være inne i en egen låve, stallåven. Mange steder ble det på 1800-tallet bygd nye og større tømmerlåver fordi landbruket ble lagt om og ga større avlinger, som måtte få plass i låvene. Nye og større redskaper og vogner trengte også lagringsplass, og det ble bygd nye typer uthus som vognskjul og redskapsskjul, gjerne i en byggeteknikk som etter hvert skulle overta heilt i uthusbygging, panelt bindingsverk. Også fjøs ble bygd i nye teknikker, først noen gråsteinsfjøs og fra 1870-åra teglsteinsfjøs. Det ble bygd nye uthus både på gardar og plasser. På mange plasser hadde de ku og gris – ja, det var plasser med opptil 8-10 kuer. Uthusa på plassene måtte skiftes like ofte som på gardene, og på de aller fleste plassene ble det nok bygd nye uthus i løpet av 1800-tallet. Og sjølsagt fikk det store antall nye plasser på 1800-tallet egne uthus.

I siste halvdel av 1800-tallet skjedde det en kan kalle en revolusjon i uthusbygginga i store deler av landet – nemlig overgangen fra stort sett tømrete uthus til uthus i panelt bindingsverk, og overgang fra mange tømrete uthus til én enhetslåve. På Romerike ble de første moderne enhetslåvene bygd i 1860-70-åra. Dette var store, høge bygg med utvendig låvebru opp til ei kjørebru oppe i røstet i låven og med store, djupe rom til avlinga – "golv" som det heter på Romerike – høygolv til høyet og logolv til loa, det vil si det ferdig tørkete kornet. I ene enden av enhetslåven var det fjøs, fortsatt ofte frittstående, men bygd inntil låven og reist i laftet tømmer eller annen mer moderne trekonstruksjon, men etter hvert oftere i teglstein og bygd inn i låven med høygolv rett over fjøset. Stallen var i andre enden av enhetslåven, oftere bygd i tømmer eller en annen konstruksjon i tre. Stallen kunne også ligge mer midt i låven. En del av disse enhetslåvene er nå mer enn 100 år gamle. Men de fleste ble bygd utover 1900-tallet fram mot 1960-åra, da nye uthustyper overtok. Disse røde låvene ble bygd på både gamle gardar og de tusenvis av nye småbruk som oppstod fra 1880-90-åra og framover mot 1940-50-åra. Fortsatt står tusenvis av røde låver av alle størrelser på gardar og bruk – men med et heilt endret landbruk er det uvisst hva som vil skje med de røde låvene, som er så karakteristiske i kulturlandskapet vårt.

Fra husmannsplasser til småbruk

De siste tiåra på 1800-tallet så også begynnelsen på ei ny utvikling i bygdebebyggelsen. Det ble ikke lenger bygd nye husmannsplasser. I stedet ble mange husmannsplasser kjøpt til sjøleie og ble småbruk. Det ser ut som noe av de første sjøleieende småbrukerne gjorde, var å bygge nye og bedre hus, både til folk og fe. Det ble fra 1880-90-åra bygd mange nye bolighus på små bruk, hus med to-tre-fire rom, fortsatt ofte forholdsvis små, men større enn de gamle husmannsstuene. Denne trenden forsterket seg utover 1900-tallet, og før 1920 var de fleste gamle plassene solgt eller nedlagt. Antall nye bruk vokste sterkt, både ved at gamle plasser ble kjøpt til sjøleie og ved oppretting av heilt nye bruk, ofte som bureisingsbruk. Fortsatt står tusenvis av disse nå 100-120 år gamle husa på små bruk, ofte på- og ombygd, men med ei kjerne fra den tida bruket ble sjøleierbruk. Men mange plasser ble også oppgitt som bosteder, husa ble fjernet eller forfalt, og i dag kjennes mange plasser bare som tufter i utmarka.

All denne byggevirksomheten på 1800-tallet kom til å endre det spredtbygde bygdelandskapet på Romerike fullstendig. I løpet av to-tre generasjoner ble mange og

mindre hus på gardene – det kunne være 8-10 hus på én gard – erstattet av to-tre store hus: et stort våningshus, en enhetslåve og et vognskjul. Ei gammel bu (= romerisk for stabbur) kunne stå igjen og kanskje en sidebygning og et par småhus, men gardstuna endret fullstendig karakter. I jordekanter og utmark ble det fram til 1850-60-åra bygd en mengde plasser – plasser som forsvant etter en generasjon eller to, eller ble kjøpt og ble sjøleide småbruk. Gamle husmannsgrender kunne bli småbruksgrender, og bebyggelsen kunne endre karakter. Denne trenden fortsatte utover på 1900-tallet.

En ny type tettsteder

1800-tallet så også en begynnende vekst i tettstedsbebyggelse på Romerike. Det fantes anslag til tettsteder også tidligere, som rundt jernverka i Hakadal og på Eidsvoll og rundt sagbruksområder som Strømmen og flere steder i Fet, Rælingen og Enebakk. Men disse "tettstedene" var ikke særlig tettbygd. De bestod av småbruk og plasser med litt jord rundt og lignet kanskje like mye på husmannsgrender i landbruksområder som egentlige tettsteder. Men fra 1850-60-åra førte politiske vedtak og ny teknologi til den spede begynnelsen på tettsteder og det som etter hvert skulle bli urbaniseringa av Romerike.

I 1854 åpnet Hovedbanen fra Kristiania til Eidsvoll, i 1862 Kongsvingerbanen. I 1860-70-åra startet flere industrier i mange bygder på Romerike etter liberalisering av næringslivet og dampmaskinens gjennombrudd. Rundt noen jernbanestasjoner og enda mer rundt disse første industriene vokste det fram en ny type bebyggelse. Det var bolighus for ansatte i industri og samferdsel, ofte forholdsvis små hus med to-tre rom og bare ei tomt rundt – eller kanskje nok jord til fôr til ei ku. Mot slutten av 1800-tallet ble det også bygd såkalte brakker med mange leiligheter, eller noe mindre hus med to-tre leiligheter. Ifølge statistikken var det bare Lillestrøm med Strømmen, Fetsund, Gardermoen, Eidsvoll Verk og Sundet i Eidsvoll som kvalifiserte til termen tettsted i de siste fire tiåra av 1800-tallet. Men det fantes flere tettstedslignende, små bebyggelser i Enebakk, Rælingen, Fet og Nes. Rundt noen av stasjonene vokste det dessuten fram hus med nye funksjoner: butikker, skysstasjoner, gjestgiverier, småbedrifter.

I 1800-tallets siste halvdel kom det i det heile tatt til ei rekke nye typer hus, både i de begynnende tettstedene og i de spredtbygde områdene, som enn så lenge rommet den absolutt største delen av befolkningen. Det ble bygd skolehus, forsamlingshus, stasjonsbygninger, pakkhus, butikker, fabrikkbygninger av mange slag, og etter hvert noen offentlige bygninger av flere slag. I mange av disse husa ble det også innredet leiligheter. Variasjonen i boligformer økte altså betraktelig i siste halvdel av 1800-tallet. Rundt 1850 bodde fortsatt de aller fleste romerikinger i bolighus på en gard eller plass, riktignok av svært ulik størrelse, men alle i det vi i dag ville kalle spredtbygd bosetting eller typisk bygdebebyggelse. Rundt 1900 bodde nok fortsatt flertallet av romerikingene i spredtbygde strøk, men antallet som bodde i tettsteder og i andre bolighus enn de tradisjonelle vokste raskt.

Hele artikkelen om «Bygge- og buskikk på Romerike på 1800-tallet» er på 28 sider, og har en mengde flotte bilder av hus og bygninger på Romerike.

Artikkelen er en av 17 artikler i den rikt illustrerte boka «Romerike i dampens tid», som er på 322 sider, koster kr 400,-, og kan kjøpes på Romerike Historielags Hus.

Alle artikler i «Romerike i dampens tid»

1. *Romerike etter 1854*
av Jan E. Horgen
2. *Landbruket 1850-1900 - den første store moderniseringen*
av Tom J. Bauer
3. *Fet - et bygdesamfunn i endring*
av Thomas S. Berg
4. *Strømmen - et tettsted vokser fram*
av Leif Thingsrud
5. *Lillestrøm - kimen til et nytt sentrum*
av Svein Sandnes
6. *Lurkafamilien - ei slekt i Lillestrøm*
av Kari Westbye
7. *Jessheim - et sted blir til*
av Ola H. Fjeldheim
8. *Amerika eller Aker - en kartlegging av utvandringen fra Romerike 1851-1910*
av Elisabeth Koren
9. *Mennesker i utvandringen - tre historier fra Rælingen og Gjerdrum*
av Lene Skovholt og Grete Andersen
10. *Thranebevegelsen på nedre Romerike*
av Nils S. Våge
11. *Formannskapslovene - handlingsrom og modernisering*
av Ola Alsvik
12. *Kirker på Romerike 1850-1900*
av Jan E. Horgen og Kari Westbye
13. *Bygge- og buskikk på Romerike*
av Jan E. Horgen
14. *Dyrkning av Frukttrær og Kjøkkenvækster giver det største Udbytte av Jorden - Hagebruk på Romerike 1850-1900* av Mari Marstein
15. *Sild og poteter - mat og levekår på Romerike 1850-1900*
av Kari Westbye
16. *Pyntesjuka og nøysomme romerikinger - om drakthistorie*
av Bjørn S. H. Haugen
17. *Kongens lystslott og Romerikes kulturlandskap - maleren Joachim Frich*
av Ellen J. Lerberg

